FOLIA PRAEHISTORICA POSNANIENSIA T. XXXI – 2026
WYDZIAŁ ARCHEOLOGII, UAM POZNAŃ – ISSN (Online) 2450-5846, ISSN (Print) 0239-8524
https://doi.org/10.14746/fpp.2026.31.12

Recenzja: Jan Turek, *První Evropané. Archeologie počátků evropské identity*. Praga: Wydawnictwo Academia 2026 (ISBN 978-80-200-3701-5)

Michał Pawleta

Wydział Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań
https://orcid.org/0000-0002-0466-1901
mpawleta@amu.edu.pl

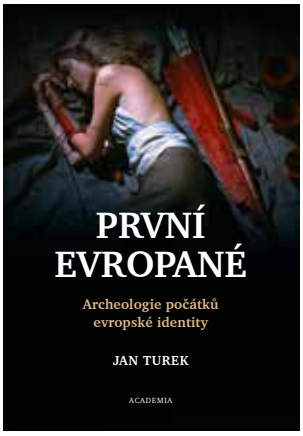

Problematyka początków europejskiej tożsamości należy obecnie do aktualnych i dość istotnych zagadnień podejmowanych zarówno przez archeologię, jak i szerzej rozumiane nauki humanistyczne. W obliczu współczesnych problemów i wyzwań związanych z integracją europejską, kryzysem migracyjnym, wielokulturowością, narastającymi problemami środowiskowymi oraz relacjami człowieka z przyrodą, a także towarzyszących im debat społecznych i politycznych coraz częściej powraca pytanie o historyczne i kulturowe źródła i tożsamość europejskiej wspólnoty. Książka Jana Turka *První Evropané. Archeologie počátků evropské identity* (roboczo: *Pierwsi Europejczycy. Archeologia początków europejskiej tożsamości*) stanowi próbę spojrzenia na te zagadnienia z perspektywy archeologicznej, sięgającej do początków neolitu i pojawienia się pierwszych społeczności rolniczych.

Jan Turek jest archeologiem związanym z Centrum Studiów Teoretycznych – wspólną jednostką Uniwersytetu Karola w Pradze i Akademii Nauk Republiki Czeskiej. Specjalizuje się w badaniach nad neolitem i eneolitem Europy, koncentrując

FPP 31, 2026: 251–256. © The Author(s). Published by: Adam Mickiewicz University Press, 2026.
Open Access article, distributed under the terms of the CC licence (BY, https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

się na rekonstrukcji struktur społecznych i płciowych, systemów symbolicznych oraz przejawów monumentalności wśród społeczności pradziejowych. Jego zainteresowania badawcze znajdują bezpośrednie odzwierciedlenie w recenzowanej publikacji, która łączy problematykę społeczną, kulturową, środowiskową i biologiczną.

Punktem wyjścia książki jest przekonanie, że początki współczesnej cywilizacji europejskiej należy analizować poprzez przemiany, które dokonały się wraz z procesem neolityzacji. Turek koncentruje się na okresie fundamentalnej zmiany relacji człowieka z przyrodą i własną kulturą – procesie określanym przez autora mianem „autodomestykacji" (s. 12–13), co w odniesieniu do ludzkości oznacza przejście do osiadłego trybu życia i narodziny cywilizacji. Proces ten wiązał się z rozwojem rolnictwa, nowymi formami organizacji społecznej oraz intensywnym przekształcaniem środowiska naturalnego.

Perspektywa ta pozwala autorowi połączyć refleksję nad początkami europejskiej tożsamości z problemami szczególnie aktualnymi współcześnie. Ujmuje on bowiem neolityzację nie tylko jako przełom gospodarczy i społeczny, lecz także jako początek długotrwałej trajektorii przemian, której skutki są widoczne również we współczesnej cywilizacji i w epoce antropocenu. Turek zwraca uwagę, że wraz z pojawieniem się pierwszych społeczności rolniczych kształtowały się nowe sposoby zdobywania pożywienia, organizacji przestrzeni i gospodarowania zasobami, a także nowe wzory relacji społecznych i systemy wierzeń. Równocześnie pojawiały się jednak nieznane do tej pory problemy zdrowotne i demograficzne, epidemie oraz źródła konfliktów społecznych. Archeologia jest więc w jego ujęciu nie tylko dyscypliną zajmującą się naukowym odkrywaniem przeszłości, lecz także formą refleksji nad współczesnym światem i społeczeństwem. Taki sposób ujęcia przeszłości wyraźnie wynika z założeń przedstawionych przez autora we wprowadzeniu do książki.

Istotnym jej założeniem jest przy tym przekonanie, że pierwsi rolnicy nie byli pierwszymi mieszkańcami Europy. Autor podkreśla znaczenie wcześniejszego, łowiecko-zbierackiego etapu dziejów kontynentu, jednak za kluczowy dla rekonstrukcji głębszych źródeł europejskiej tożsamości uznaje okres neolitu i pojawienie się nowych sposobów życia. To właśnie wówczas, w jego ujęciu, zaczęły kształtować się procesy, których konsekwencje – kulturowe, społeczne i środowiskowe – pozostają widoczne do dziś.

Książka składa się z trzynastu rozdziałów, poświęconych różnym aspektom kształtowania się europejskiej tożsamości – od przemian relacji człowieka z naturą i początków rolnictwa przez organizację przestrzeni, wymianę i mobilność, wierzenia oraz tworzenie monumentalnej architektury aż po problemy epidemii, wojny, płci i organizacji społecznej. Całość zamyka rozdział poświęcony pytaniu, co czyni nas Europejczykami. Publikację uzupełniają słowniczek pojęć, chronologia okresu neolitu i eneolitu, bibliografia oraz indeks nazw i pojęć.

Pierwszy rozdział, „Natura i kultura człowieka" (*Příroda a lidská kultura*), jest poświęcony procesowi przejścia człowieka od świata natury do świata kultury. Punktem wyjścia jest koncepcja „autodomestykacji" człowieka, który stopniowo podporządkowywał sobie środowisko naturalne, jednocześnie uzależniając się od nowych sposobów

gospodarowania. Turek ujmuje domestykację jako proces wzajemnego oddziaływania człowieka, roślin i zwierząt, w którym przekształcenia środowiska i organizmów prowadziły zarazem do przemian sposobu życia ludzkich społeczności. Dobrą ilustracją tej zależności jest przywołana przez autora relacja człowieka z pszenicą: nie tylko człowiek „udomowił" pszenicę, lecz także pszenica w pewnym stopniu „udomowiła" człowieka, przyczyniając się do upowszechnienia osiadłego trybu życia i rosnącego uzależnienia od gospodarki rolniczej. Autor, posługując się charakterystycznym poczuciem humoru, określa nawet zboża mianem „niewolniczek", podkreślając paradoks wzajemnej zależności między człowiekiem a roślinami uprawnymi (s. 25).

Rozdział drugi, „Dom w świadomości pierwszych rolników" (*Domov ve vědomí prvních zemědělců*), koncentruje się na idei domu i oswojonej przestrzeni. Odwołując się m.in. do znanej koncepcji Iana Hoddera, przeciwstawiającej bezpieczną przestrzeń *Domus* dzikiemu światu *Agrios*, autor analizuje przemiany sposobu postrzegania przestrzeni i własnego miejsca w świecie. Na przykładzie najstarszych osad z terenów Anatolii i Bliskiego Wschodu, w tym Çatalhöyük i Jerycha, pokazuje znaczenie architektury mieszkalnej dla kształtowania więzi społecznych oraz tożsamości grupowej.

Trzeci rozdział, „Neolityczna ®ewolucja?" (*Neolitická ®evoluce?*), stanowi krytyczne spojrzenie na klasyczną koncepcję „rewolucji neolitycznej" Vere Gordona Childe'a. Zastosowany w tytule znak ® podkreśla dystans autora wobec tradycyjnego rozumienia tego procesu jako gwałtownej i jednoznacznie określonej transformacji. Turek przedstawia neolityzację raczej jako długotrwały i złożony proces, zachodzący przez tysiąclecia i obejmujący zarówno migracje pierwszych rolników, jak i ich interakcje z lokalnymi społecznościami łowiecko-zbierackimi. W tym kontekście omawia również długie domy oraz monumentalne grobowce, interpretowane jako materialne przejawy kultu przodków i pamięci społecznej. Szczególnie interesująco przedstawia przejście od „domów żywych" do „domów umarłych", wskazując, że monumentalne grobowce mogły utrwalać pamięć o przodkach, a zarazem wzmacniać więź wspólnoty z zamieszkiwanym terytorium.

Jednym z najbardziej oryginalnych, a zarazem nieco kontrowersyjnych rozdziałów jest „Na początku było piwo" (*Na počátku bylo pivo*). Warto przy tym zauważyć, że dla czeskiego autora i czeskiego czytelnika sama tematyka piwa może mieć również szczególny, kulturowy i zapewne mniej kontrowersyjny niż w innych kontekstach wymiar. Turek przedstawia w nim hipotezę, zgodnie z którą jednym z istotnych impulsów rozwoju rolnictwa mogła być nie tylko produkcja chleba, lecz również wytwarzanie piwa. Odwołując się do koncepcji Briana Haydena, wskazuje na społeczne znaczenie alkoholu jako środka budowania prestiżu, zawierania sojuszy i organizowania rytualnych uczt. Rozdział dobrze ilustruje charakterystyczną dla całej książki strategię łączenia problemów o dużym znaczeniu naukowym z przykładami, które pozwalają przedstawić je w przystępny i angażujący sposób.

Rozdział piąty, „Nie tylko sól nad złoto" (*Nejen sůl nad zlato*), poświęcony jest znaczeniu surowców oraz wymiany dalekosiężnej. Autor analizuje rozwój sieci kontaktów obejmujących znaczne obszary Europy oraz rolę takich dóbr, jak sól, obsydian,

miedź czy bursztyn. Szczególne miejsce zajmują rozważania nad wynalezieniem koła i wozu, przedstawionymi jako jedne z najważniejszych innowacji technologicznych w dziejach społeczności europejskich.

W rozdziale szóstym, „Rewolucja mleczna" (*Mléčná revoluce*), Turek podejmuje problem biologicznej adaptacji człowieka do spożywania mleka. Omawia ewolucję tolerancji laktozy i jej znaczenie dla rozwoju społeczności europejskich, uzupełniając analizę o przykłady związane z tzw. masłem bagiennym (s. 158 i n.) oraz wynikami archeologii eksperymentalnej prowadzonych przez samego autora.

Siódmy rozdział, „Wiara, monumenty i areny przodków" (*Víra, monumenty a arény předků*), poświęcony jest najstarszym sanktuariom Europy oraz rozwojowi monumentalnej architektury ceremonialnej. Turek omawia m.in. rondele, megality i Stonehenge, zwracając uwagę na ich rolę w budowaniu wspólnej pamięci i tożsamości. Ważnym wątkiem jest koncepcja „czasu mitycznego" oraz jej znaczenie dla funkcjonowania społeczności pradziejowych.

Problematyka sacrum obecnego w krajobrazie jest kontynuowana w rozdziale ósmym, „Święte góry, rzeki i drzewa" (*Posvátné hory, řeky a stromy*). Autor argumentuje, że góry, rzeki i drzewa nie były dla społeczności pradziejowych wyłącznie elementami środowiska naturalnego, lecz posiadały również znaczenie symboliczne i religijne. Szczególnie interesująco przedstawiono podwójną rolę rzek jako szlaków komunikacyjnych i obiektów praktyk o charakterze kultowym (s. 220–226).

Rozdział dziewiąty, „Cywilizacja i epidemie" (*Civilizace a epidemie*), podejmuje problem wpływu chorób zakaźnych na rozwój społeczeństw pradziejowych. Wykorzystując wyniki badań paleogenetycznych, Turek analizuje znaczenie epidemii, w tym pradziejowych form dżumy, dla procesów demograficznych i kulturowych. Tematyka ta zyskuje dodatkowy wymiar w kontekście doświadczeń współczesnego świata związanych z niedawną pandemią COVID-19, pozwalając spojrzeć na relacje między mobilnością, zmianami społecznymi i rozprzestrzenianiem się chorób z perspektywy długiego trwania.

Rozdział dziesiąty, „Epoka wojowników" (*Doba válečníků*), poświęcony jest kształtowaniu się zorganizowanej przemocy i wojny jako zjawisk społecznych. Autor śledzi przemiany uzbrojenia – od najstarszych miedzianych sztyletów po bardziej złożone formy wyposażenia wojowników – jednocześnie wskazując, że wojna nie była wyłącznie zjawiskiem militarnym. Stanowiła również element organizacji społecznej, budowania statusu oraz kształtowania tożsamości grupowej.

Szczególnie interesujący w kontekście współczesnych dyskusji dotyczących płci i ról społecznych jest rozdział jedenasty – „Gender, groby i Amazonki" (*Gender, hroby a amazonky*). Turek wykorzystuje najnowsze metody bioarcheologiczne do analizy relacji między płcią biologiczną a rolami społecznymi. Przypadek tzw. „Amazonki" z Tišic (s. 289–294), której rekonstrukcja zdobi również okładkę książki, staje się punktem wyjścia do szerszej dyskusji nad sposobami interpretowania zagadnień związanych z płcią i płcią kulturową w archeologii. Autor wskazuje, że organizacja społeczna wspólnot pradziejowych mogła być bardziej złożona i zróżnicowana, niż wynikało to z dotychczasowych, długo dominujących w ar-

cheologii sposobów ujmowania społeczności pradziejowych przez siatkę binarnych opozycji.

Rozdział dwunasty, „Energia przodków" (*Energie předků*), dotyczy sposobów pozyskiwania, magazynowania i wykorzystywania energii. Zagadnienie to zostało ujęte szeroko – od wykorzystania drewna opałowego i sposobów konserwacji żywności po znaczenie metali jako nośników wartości ekonomicznej. Autor pokazuje tym samym, jak dostęp do różnych źródeł energii wpływał na możliwości rozwoju i funkcjonowania społeczności pradziejowych. Rozważania te prowadzą do refleksji nad znaczeniem energii dla rozwoju społeczności i przemian cywilizacyjnych, a zarazem pozwalają dostrzec związki między sposobami gospodarowania energią w pradziejach a problemami energetycznymi współczesnego świata.

Całość zamyka rozdział trzynasty, „Co czyni nas Europejczykami" (*Co z nás dělá Evropany*), stanowiący syntetyczne podsumowanie wcześniejszych rozważań. Autor podejmuje w nim próbę odpowiedzi na tytułowe pytanie, wskazując, że europejska tożsamość jest rezultatem nakładania się wielu tradycji, migracji oraz procesów wymiany i wzajemnego oddziaływania kulturowego, a nie dziedzictwem jednej grupy czy jednej kultury. Jej kształtowanie rozpoczęło się wraz z neolityzacją i trwało przez kolejne tysiąclecia, obejmując przemiany sposobów życia, diety, relacji społecznych, systemów wierzeń i symboliki. Turek zwraca uwagę m.in. na znaczenie „kultury chleba", biologicznej adaptacji do spożywania mleka i alkoholu, a także mobilności, kontaktów międzygrupowych i migracji. Wskazuje również na znaczenie indywidualizmu i niezależności jako cech, które w toku długotrwałych przemian społecznych współtworzyły europejskie wzory kulturowe.

Książka Jana Turka ma poniekąd charakter popularno-naukowy i stanowi eseistyczną próbę ukazania długotrwałych kulturowych, społecznych i środowiskowych podstaw Europy, wykraczającą poza ramy konwencjonalnej syntezy pradziejów. Jej istotnym walorem metodologicznym jest interdyscyplinarność. Autor umiejętnie łączy dane archeologiczne z wynikami badań antropologicznych, genetycznych i paleośrodowiskowych, zestawiając klasyczne koncepcje i wcześniejsze ustalenia archeologii z wynikami najnowszych badań. Dzięki szerokiej erudycji Turek przedstawia pradzieje Europy nie jako zbiór odizolowanych kultur i wydarzeń, lecz jako dynamiczny proces przemian społecznych, biologicznych i środowiskowych.

Jednocześnie autor nadaje książce przystępną i angażującą formę. Posługuje się żywym językiem, sięga po anegdoty, przykłady z archeologii eksperymentalnej i nieoczywiste zestawienia, co pozwala przedstawiać złożone problemy naukowe w sposób zrozumiały dla szerokiego grona odbiorców zainteresowanych archeologią, pradziejami Europy, historią kultury czy problematyką europejskiej tożsamości. Popularyzatorski charakter narracji nie prowadzi przy tym do nadmiernych uproszczeń – książka pozostaje zakorzeniona w aktualnym stanie badań. Jej walory poznawcze dodatkowo wzmacnia bogata warstwa ilustracyjna.

První Evropané nie jest jedynie opowieścią o pierwszych rolnikach, budowniczych megalitów czy pradziejowych sanktuariów, lecz refleksją nad długotrwałymi procesami kulturowymi, społecznymi, biologicznymi i środowiskowymi, których

konsekwencje pozostają widoczne również we współczesnym świecie i nadają podejmowanym przez autora zagadnieniom szczególną aktualność. Turek pokazuje, że wiele współczesnych problemów – od relacji człowieka ze środowiskiem, przez migracje i epidemie, po konflikty społeczne – można rozpatrywać w perspektywie procesów rozpoczętych tysiące lat temu.

Szczególne znaczenie ma podejmowana przez autora problematyka europejskiej tożsamości. Turek nie poszukuje jej jednego, niezmiennego źródła, lecz ukazuje ją jako rezultat długotrwałych procesów migracji, kontaktów, wymiany i wzajemnego oddziaływania różnych społeczności. Perspektywa ta nabiera szczególnego znaczenia w kontekście współczesnych debat nad wspólnym dziedzictwem europejskim i jego rolą w kształtowaniu tożsamości, zwłaszcza wobec odradzających się w Europie tendencji nacjonalistycznych i populistycznych.

W rezultacie *První Evropané* łączy szeroką perspektywę chronologiczną i geograficzną z interdyscyplinarnym ujęciem przemian zachodzących w pradziejach Europy oraz przystępną formą narracji. Dzięki temu książka ta może zainteresować zarówno archeologów i przedstawicieli innych dyscyplin humanistycznych, jak i szersze grono czytelników zainteresowanych pradziejami Europy, historią kultury oraz nowatorskim spojrzeniem na kształtowanie się europejskiej tożsamości. Wypada żałować, że publikacja dostępna jest obecnie wyłącznie w języku czeskim, co ogranicza krąg potencjalnych odbiorców tej interesującej i wartościowej książki.

Konflikt interesów: Autor deklaruje brak konfliktu interesów.

Wkład autorów: Autor przyjmuje na siebie wyłączną odpowiedzialność z tytułu: przygotowania koncepcji badawczej dzieła i sposobu jego przedstawienia (opracowania metodyki), zebrania i analizy danych, interpretacji wniosków, a także zredagowania wersji ostatecznej rękopisu.